

תעודות של בדידות

ייצוג הבדידות ביצירותיהם של פרנץ קפקא ואדוארד מונק
מאת: ד"ר שרית איזיקיאל

כשנשאל קפקא על יצירותיו שלו עצמו, אמר: "רישומים או מעשי שעשוע אישיים לגמרי... תעודות של בדידות"².

עיון בינתחומי ביצירותיהם של פרנץ קפקא ואדוארד מונק מעלה מכנה משותף רחב הבא לידי ביטוי באופנים שונים (הגותי, ביוגרפי ופסיכולוגי ואף באופן ההבעה). חיבור זה מעלה את מוטיב הבדידות כנושא מרכזי ומכונן בעבודותיהם.

"טיול להרים" הינו סיפור קצר המבטא את הגיגיו של המספר.

"אינני יודע, אמרתי בלא קול, באמת אינני יודע. אם אף אחד לא יבוא, לא יבוא אף אחד.

לא עשיתי רע לאף אחד, אף אחד לא עשה לי רע, אבל אף אחד אינו רוצה לעזור לי"³

הדמות העומדת במרכז, מבודדת בתוך עולם מנוכר. עולם שכולו יחידים. ההבעה עמוקה ומבטאת את העצב של הדמות. קפקא כתב כי היוצר חש בחוויה רגשית עמוקה 'ריגוש פנימי'. "מה שנכתב הוא רק הסיגים של החוויה"⁴. "טיול להרים", הגיג או סיפור קצרצר אשר בעיני קפקא הינו רק סיג של חוויית הבדידות. אפשר, אם כן, לומר שעצמת בדידותו של המחבר מצמררת. הוא חושב לעצמו, עם מי יוכל לצאת לטייל ואף משיב כי היה יוצא לטיול בחברה של 'אף-אחדים'. קפקא מתבונן בעולם ומוצא 'אף-אחדים' שהם למעשה דמויות הקיימות בחברה אך מעידות על הניכור בה. דמויות ללא פרצוף, ללא ייחוד. זהו ביטוי קצר ואינטנסיבי של רוח התקופה. בפרק זה - "טיול להרים" ובפרק הבא - "העוברים בריצה", משלב קפקא פסיכולוגיה חווייתית ופסיכולוגיה חברתית. הוא מסתכל בחוויות הנפשיות של הפרוטגוניסט ומנתח את הלכי מחשבתו וגם חוקר את הצד הנפשי של חיי החברה ואת התנהגותו של הפרט ביחס לסביבתו.

"העוברים בריצה"

"כשאנחנו מטיילים בלילה ברחוב, ורואים עוד מרחוק... איש רץ לקראתנו, לא ננסה

לתפוס אותו, גם אם הוא חלש ומרופט..."⁵.

אם בפרק הקודם המספר הוא הקורבן, הרי שבפרק זה הוא משייך עצמו לקטגוריה של החברה. המספר מסביר מדוע לא יעזור לאותו אדם חלש ומרופט. הוא מצטדק בסיבות שונות אשר מלמדות שאין הוא משתכנע משום תירוץ. החברה מוצאת תמיד תירוצים מדוע לא לעזור לפרט, אנו מצדיקים עצמנו במיני טיעונים שאפילו לא משכנעים אותנו:

"משום שעכשיו לילה... ומלבד זאת ייתכן שהרדיפה היא לשניים לשם שעשוע בלבד, אולי

שניהם רודפים אחרי שלישי... אולי השניים כלל אינם יודעים זה על זה והם רצים אל

מיטותיהם..."⁶

בתחילת המאה העשרים סבל מונק ממחלת עצבים ומהתקפי ייאוש. הוא שהה במוסד לחולי עצבים בקופנהגן. כאשר יצא מבית החולים נפתח, לכאורה, צוהר אוויר חדש, הוא החל מצייר ציורי טבע בעלי פשטות והרמוניה קלאסית; אך עד מהרה שב וצייר יצירות המביעות מרה שחורה. משנות העשרים של המאה ה-20, חי מונק בהסתגרות כמעט מוחלטת בפרברי אוסלו, כשהוא נמנע מכל מגע חברתי, למעט ידידים קרובים ביותר. באותן שנים התרכז במלאכת היצירה.

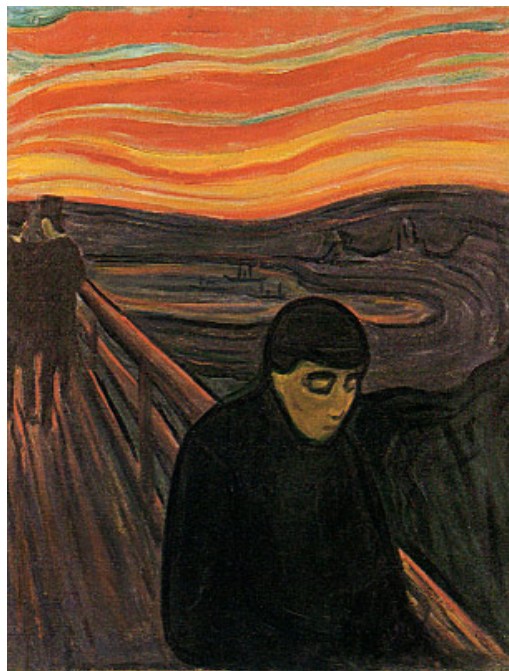
"The Scream" (1893)

בציור "הצעקה" הדמות המרכזית צועקת, מרגישה כקורבן, מבודדת לחלוטין. הצעקה באה מבפנים. הדמות שקועה בעצמה. זוהי אישה. היא כולה נזעקת, פיסית ורוחנית, יחד עם הצעקה. כך גם השמיים, העננים והים. צבעי השמיים מתנגשים עם צבעי הים המתכהים במרחק. ישנה ויזואליה של גלי הקול. הדמות נטושה, בודדה. ברקע קווים מתפתלים המבטאים את הזעקה הפנימית. הידיים על האוזניים להשתקת הצעקה. כתוצאה מכך היא אינה שומעת את הדהוד הצעדים של שתי הדמויות המתרחקות. היא עומדת עם הגב אל הנוף וכך אינה יכולה לראות את שתי האניות ואת צריח הכנסייה (מצד ימין למעלה). מצב זה מגביר את תחושת הבדידות. האנשים, האניות והכנסייה עשויים היו לגאול אותה מהבידוד המוחלט שלה, אך צעקתה הנובעת מבפנים מטשטשת את הדברים שיכולים היו לעזור לה. ניתן לראות זאת גם במשיכות המכחול הגשר מצויר ישר, אך השמיים והים ואף הדמות עצמה מצוירים בסיבובים מעגליים של המכחול- קווים עצבניים. התנועה הסיבובית בציור יכולה להתפרש כביטוי חיצוני לכוח המניע שמצוי בתוך הדמות ויוצא אל הפועל כצעקה. הסיבוביות מראה על העוצמה והאנרגיה של הכאב המניע ולאן דווקא על העוצמה של הדמות עצמה. הדבר בא לידי ביטוי גם בפרצוף; הדמות היא עקומה ומעוותת, היא שרויה במעין מעגל מכושף של פחד וטרור.

יש משהו נטורליסטי בצבעים בהם משתמש מונק. הכל עגום מאוד. אדום דם מתאר את האופק והוא מתנגש עם הצבעים העזים של המים- גווני כחול וסגול. הכחול והסגול חוזרים אף בשמלת הקורבן. הפנים בצבע האדמה, בדומה לצבע הגשר.

עצם העובדה שלא רואים את שיערה של האישה, מגבירה את תחושת המוות- היא נראית כשלד. העיניים חלולות, הפה פעור, מבנה הפרצוף הוא כשל גולגולת והצבע צבע אדמה, כמכוון את הדמות אלי קבר. זוהי דמות של החי המת, דמות מפחידה המקרינה מוות. צבע השמלה הוא כצבע הים הרועש והגועש. הדמות מצויה במערבולת רגשית ובבדידות תהומית.

“Despair” 1893-1894

גם ביצירה זו הדמות ממוקמת על גשר. דמויות העומדות על גשר חוזרות ומופיעות ביצירותיו של מונק. הרקע דומה, גשר או מסלול הנושק לים. במרכז היצירה עומד אדם מיואש. נושא הבדידות עומד במרכז היצירה. מונק ביקש להציב את דמויותיו על גשר, על קרקע שאינה יציבה על מנת להגביר את תחושת הבדידות והיאוש.

מוטיב הגשר מצוי גם אצל קפקא. בקובץ “תיאור של מאבק” ישנו סיפור קצרצר הנקרא “הגשר”. שם מתאר קפקא בגוף ראשון תחושה מוזרה ביותר. הוא מדמה עצמו לגשר.

“נוקשה הייתי וקר, הייתי גשר, שרוע הייתי על פני התהום. מן העבר האחד היו הבהונות נעוצים, מן העבר השני- הידיים, נצמדתי אל אדמת טין מתפוררת. שולי מעילי נתבדרו לצדדים. במעמקים סאן פלג דגי השמך הצונן כקרח. שום תייר לא תעה בדרכו לגבהים האלה הנבצרים מגשת, במפות לא צויין עדיין הגשר הזה”⁷

קפקא מתאר גיבור, המדמה עצמו לגשר אשר מתחתיו תהום של מים צוננים כקרח ומצדדיו אדמה מתפוררת. סביבה זו מגבירה את תחושת התלישות. הוא שרוי בסביבה מנוכרת. הקרקע אליה הוא מחובר אינה יציבה. הוא שרוי בבדידות נוראה. גם כאן, מרגיש המספר חוסר אוניס ואפסיות. הוא מציין שהגשר, המייצג אותו עצמו, איננו מופיע בשום מפה. בהמשך הוא כותב:

"כך שכבתי וחיכיתי; מוכרח הייתי לחכות. גשר, משעה שהוא קם, שוב אינו יכול לחדול להיות גשר בלי שיצנח וייפול. פעם עם רדת הערב- הערב הראשון? הערב האלף? איני יודע... עלה באוזני קול פסיעות אדם!... הוא בא, הקיש עלי בחוד הברזל של מקלו... צמרמורת של כאב נורא עברה בי ולא ידעתי כלום. מי היה זה? ילד? חלום? ליסטים? מתאבד? מפתה? מכרית? הפכתי את פני לראותו... אך הפכתי פני וכבר צנחתי, צנחתי, וכבר הייתי משוסע ומפולח בצוקים החדים, שניבטו אלי תמיד בשלווה כזאת מן המים השוצפים"⁸.

צניחת הגשר מלמדת על הפסימיות של המספר, בבחינת נבואה המגשימה את עצמה. דאבון הלב הוא בידיעה שהדבר היחיד העשוי (עלול) 'לגאולי' הוא הנפילה אל המים הקרים כקרח- האפשרות היחידה להינצל מן המצב הנורא בו הוא נמצא, היא ירידה למקום גרוע עוד יותר.

כאשר סוף סוף מתקרב אדם, לא ברור למספר מי הוא, הוא שואל האם זה ילד (בפרק "אומללות" הילד מסמל את מלאך המוות), חלום, ליסטים או מתאבד... הוא לא מעלה בדעתו שמתקרב ילד או חבר. מועלית אפשרות שהכל הוא חלום בלהות. ההשערה שמדובר במתאבד מזכירה את הפרוטוגוניסט בציר "Despair".

מוטיב הגשר מבטא את הארעיות הקבועה. חוסר השייכות למקום ולזמן, למסגרות ולמערכות יחסים, הוא ההופך את האדם לבודד ומנותק.

זעקת הבדידות אקספרסיבית. הצעקה ב"הצעקה" היא סימבוליסטית-אוניברסלית, היא מסמלת את כל הזעקות בעולם. היא יוצאת מתוך נפשה ומהותה של הדמות ונוגעת בלב כל צופה וצופה.

בפרק "אומללות" מביא קפקא צעקה דומה לזו של מונק.

"והזעקתי, אך ורק כדי לשמוע את הצעקה, שאינה נענית, גם אין מה שייטול ממנה את כוחה, ועל-כן היא עולה באין מעצור ואינה יכולה לחדול אפילו כשהיא נאלמת"⁹.

אותו סבל, אותה בדידות יוצרת זעקה אקספרסיבית, זעקת אמת בהירה. מונק הסביר את "הצעקה":

"הלכתי לאורך השביל... הייתי עייף וחולה... השמש שקעה – העננים נצבעו בצבע אדם דם. הרגשתי צעקה העוברת בטבע, היה נדמה לי שאני שומע את הזעקה. ציירתי את התמונה הזאת – ציירתי את העננים כאילו היו זרם בהם דם. הצבעים זעקו."¹⁰

"Anxiety" (1894)

הדמויות כולן מפוחדות. הווייתן היא החרדה. הדבר ניכר בעיניהן העגולות, אך בעיקר בארובות העין החלולות. גוון הפנים הוא ירקרק, מעיד על חיוורון מוות. הפחד כמו חודר ומחלחל לכל איבר בגוף ולא משאיר מפלט ממנו. הדמות הראשונה, הבולטת ביותר, היא דמות אישה, עיניה עגולות, שקועות בתוך מעגל עמוק של פחד ומתוך אותו שקע יוצא קו המחלחל לתוך אפה. עצם המעגל מסמל ייאוש, חוסר אונים ואין מוצא, כיוון שצורתו הגיאומטרית של העיגול סוגרת. התמונה באופן כללי מביעה חוסר שקט. השמיים האדומים מתפתלים לכל עבר. האגם והשטח שמסביבו משדרים עצבנות. החרדה סובבת את כל העולם. למרות שהם צפופים הם בודדים.

ניתן למצוא מוטיבים משותפים בציור זה ובציור "הצעקה". אותו גשר, אותם שמיים, אגם וים.

"הצעקה" התעסקה בחוויית האימה שחשה אותה דמות מבודדת, כאן הנושא הוא ייאוש הקולקטיבי. ביצירה זו טמונה הבעת חרדה של הקבוצה כולה. הפנים מטושטשות למול ההרגשה. שתי היצירות יוצרות שלמות עגומה של מצב האדם בעולם. ב"הצעקה" - היחיד כקורבן, אחוז אימה בודד ומנוכר. ב"חרדה" - החברה כמכלול בחרדה תהומית.

מונק מתייחס להרס והתפוררות ערכים חברתיים. האנשים צועדים מתוך הגשר האלכסוני לכיון הצופה, הדרגה האנושית פוחתת ובסוף נשארים עיגולים בלבד. תחושת החרדה קשה להתמודדות, לכאורה פחד ממהו קונקרטי. יכולתו של מונק בשימוש בצבע, מלמדת על גאוניותו. הוא מצייר נושאים קשים בצבעי אדום, סגול וכחול. אלה מעצימים את התחושה של הדיאלוג הפנימי. שפה אומנותית הקרובה בפרספקטיבה לואן-גוך, פיתוח לכיוון האוניברסלי של תחושות ואן-גוך, אלכסון דרמטי, פיתולים וזרימה של קווים.

בפרקי ההתבוננות חוזר קפקא שוב ושוב על מוטיב הבדידות. אחד הפרקים העצובים ביותר הוא "מסכנותו של רווק", כיוון שבו מתאר הסופר רווק מזדקן אשר חי בגפו ללא אישה וילדים. הרווק הערירי חוזר גם ב"תיאור של מאבק" - "בלומפלד, רווק קשיש", שם הוא מתאר את סבלו בחייו האישיים - בבית ובעבודה - ועל חוסר ההערכה כלפיו מצד הסובבים. קפקא כותב על חוויית הרוקות בנימה כזו שהמצב נראה כמעט בלתי הפיך ואולי בשל כך הפרק "מסכנותו של רווק"

נראה העגמומי ביותר. המספר פותח במילים "כמה רע, דומה, להישאר רווק"¹¹. מכאן ואילך כל פסוק הוא חיזוק ואישוש משפט המפתח.

"לבקש כאיש זקן, השומר בקושי על כבודו, להיות מוזמן כשהוא רוצה לבלות ערב בחברת אנשים; להביט במשך שבועות מפינת מיטתו לתוך החדר הריק, כשהוא חולה..."

12

הרווק כדמות בודדה, נמצא אמנם בין אנשים, אך למעשה כדי להיות במחיצתם ממש, עליו לבקש להיות מוזמן. ההסתכלות היא פסימית, החברה אינה תומכת.

"אומללות הרווק בין שהיא אמיתית ובין שהיא מדומה, הסביבה מנחשת אותה בקלות כה רבה... האחרים, ואפילו היו מוטלים על ערש דווי כל ימיהם, המוות סופו להכניעם, שהרי גם אילו נפלו תחתיהם מכבר מחמת חולשת עצמם, היו נאחזים בקרובי הבשר והחיתון שלהם, הבריאים, החזקים, האוהבים, - ואילו, הרווק הזה, מסתפק לכאורה מרצונו בעיצומם של חיי במקום מצטמצם והולך, וכשהוא מת, ארון המת מתאים לו בדיוק"¹³

העצב העולה מבין השורות מעיד על הזדהות המחבר עם המספר, דבר המתאים מבחינה ביוגרפית, שכן קפקא נשאר בגפו עד סוף ימיו.

קפקא מתאר את הרגשת הבדידות שלו ביומנו משנת 1911:

"כך גם כתבתי משהו על בית הכלא שלי, ביום א' אחד אחר הצהריים, כשהלכנו לבקר אצל סבי וסבתי... יתכן מאוד, שעשיתי כן בעיקר מתוך רדיפת כבוד ושרציתי לפתות מישו... שייקח ממני את הכתוב, שישתכל בו ויתפעל ממני... אולי הרגשתי לרגעים כמה חסר ערך הוא תיאורי, אלא שבאותו אחר צהריים לא שמתי לב הרבה לרגשות כגון אלה, שישבתי בין קרובי, שהייתי רגיל אליהם... ולא יכולתי לשכוח, שאני צעיר ומיועד לגדולות מתוך השאננות הנוכחית הזאת. דוד אחד, שאהב לצחוק לבריות, לקח ממני סוף סוף את הדף, שאחזתי בו ברפיון, התבונן קצרות, ואמר רק לאחרים, שעקבו אחריו בעיניהם, "הקשקוש הרגיל", רק לי לא אמר כלום. אמנם הוספתי לשבת במקומי ולא התכופפתי כמו קודם על דפי, שנמצא עכשיו פסול לשימוש, אבל מן המסיבה גורשתי במחי אחד, המשפט שחרץ הדוד חזר בקרבי על עצמו ולבש משמעות ממשית כמעט ואף בתוך תוכה של הרגשת הזיקה למשפחה ניתן לי להציץ אל החלל הקר של עולמנו אשר עלי לחממו באש, שרציתי לחפש אותה תחילה"¹⁴.

מוטיב הבדידות מצטייר כחיפוש אחר החום. מספר אלמנטים מחריפים את בדידותו של המחבר; הבדידות בתוך המשפחה, זילזול בכתביו שהוא לדידו זלזול בו עצמו, שכן הכתיבה היא עיקר תכליתו.

הסביבה הקרובה איננה תומכת, הוא מרגיש לבד, עצוב ובודד. לסובבים אין מושג עד כמה גדולה השפעתם עליו. הוא גורש במחי יד וברגע אחד, עולמו הוחשך עליו. בסוף הקטע הוא שב ומציין את עובדת בדידותו ועצבותו, למרות שישב בין בני משפחתו-

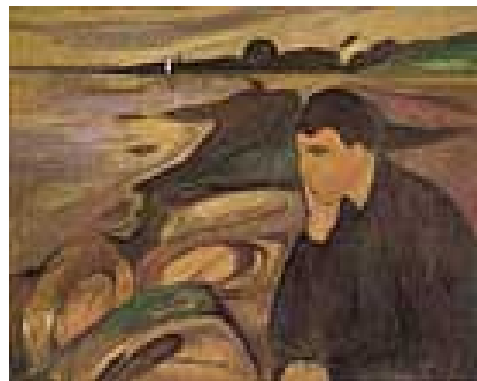
‘ואף בתוך תוכה של הרגשת הזיקה למשפחה ניתן לי להציץ אל החלל הקר של עולמנו’¹⁵.

גם בין חבריו הוא מרגיש מנוכר.

‘המרירות, שחשתי אמש כשקרא מקס אצל באום את סיפורי הקטן על המכונית. מבודד הייתי מכולם...’¹⁶ ושוב, ב-3 לינואר 1912 כתב: ‘היה בדעתי לקרוא אחר הצהריים באוזני מקס מן היומנים, שמחתי על כך והדבר לא עלה בידי. לא הרגשנו לב אחד, חשתי בו אחר הצהריים זה איזו קטנוניות דקדקנית וחיפזון, כמעט לא היה ידידי...’¹⁷

‘Melancholy’ (1894-95)

הדמות המרכזית ישובה בודדה בימין התמונה. הרקע הוא מרחב וים, מרחב ללא סוף אשר מגביר את הבדידות. הגיבור יושב. שפתיו חתומות, מביעות צער ועצבות. אגרופו קמוץ, עיניו מביטות מטה והוא נראה כמהרהר. הוא לבוש שחור, מה שנראה כסמל לתחושותיו הפנימיות. שיער שחור אשר נראה כקסדה יותר משיער אדם. הדרך בה צייר מונק את שיער הדמות נראית לא טבעית. משהו מצוי על ראשו, אטום

וסוגר- מכביד. במרחק רב ממנו עומדות שתי דמויות של גבר ואישה. ניתן לשער שהפרוטגוניסט מתעמק בבדידותו. יתכן כי הוא נזכר בתקופה בה גם הוא היה בן-זוג והמרחק של הדמויות ממנו הנו מרחק מטפורי יתכן שאין אלו דמויות אמיתיות, אלא רק פרי דמיונו. יתכן שהן דמויות שאכן עומדות במרחק ממנו ורק מוסיפות לצערו ומגבירות את תחושת בדידותו הקשה ממילא; הן מזכירות לו שיש אהבות וזוגות בעולם, יש אנשים שהם 'ביחד' ואילו הוא- לבד. ההבעה הנשקפת מעיניו מאפשרת לצופה לחדור לתוך נימי נפשו ולהזדהות אתו. הדמות יושבת קפואה במקומה, לעומת תנועת המים, השמיים והנוף ככלל.

מונק הכין כמה רישומים והדפסים תחת השם ‘מלנכוליה’. לאחד הרישומים תחת כותרת זו הוסיף מונק את השורות הבאות:

ערב אחד הלכתי לאורך קו המים ... באופק נראו עננים אפורים – זה היה נראה כאילו הכל מת – כאילו עולם אחר – נוף של מוות – אבל אז נראו גם חיים – היו שם גבר ואישה... – היא נראתה כמוה – הרגשתי דקירה בחזה – האם היתה זו היא – אבל ידעתי שהיא רחוקה – אבל בכל זאת היו אלה התנועות שלה...אלוהים – האל הרחום – רחם עלי...¹⁸

מונק מתאר, למעשה, את הסיטואציה, שהניעה אותו לצייר תמונה זו. כשטייל בגפו, לאורך קו החוף, ראה מולו מראה של מוות. מצבו, בדידותו, הביאו אותו לראות את העולם שמסביבו באור קודר ועגמומי. פתע פתאום הוא רואה דמויות – סימני חיים על רקע נוף המוות – הוא רואה איש ואישה ואנייה המתכוננת להפלגה. אולם מראה זה אינו משובב את נפשו, כי אם להפך. מראה דמויות אלו – המרוחקות ממנו מרחק הגדול מכל מרחק פיסי – רק מחזק בו את תחושת הבידוד. מה כל שכן, שדמות האישה באופק מזכירה לו הזדמנות שחמקה מידו. אם נפרש את הדמויות שבאופק כתעתועי דמיון, הרי שגם זה מחזק את תחושותיו. הוא רואה מסביבו רק חושך ופתאום נדמה שהוא רואה משהו חי, חיובי, אך גם אובייקט זה מסתמן כסבל, כגורם המדגיש ומרבה את בדידותו שלו.

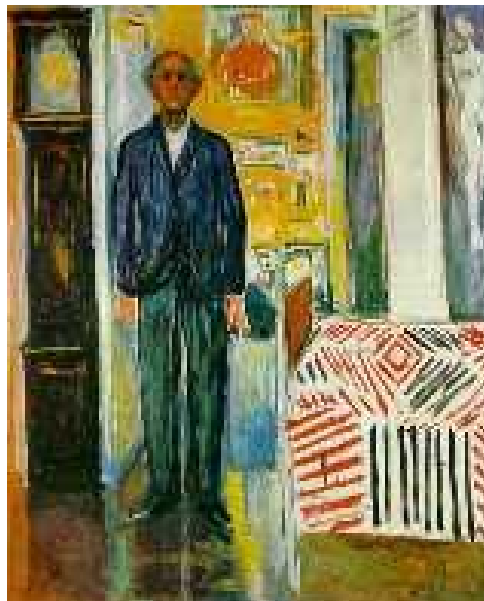
ב-1 ליוני 1913 כתב קפקא: "השאיפה לבדידות חסרת-מחשבה. לעמוד רק מול עצמי. אולי יהיה לי דבר זה בריווה"¹⁹. ב-15 לאוקטובר של אותה שנה:

"אפשר ששוב תפסתי את עצמי, אפשר שבחשאי רצתי בדרך קצרה יותר ואני, שעצם הבדידות כבר מטילה עלי ייאוש, שוב מתאושש. אבל כאבי הראש, נדודי השינה! כן, עכשיו כדאי המאבק או, נכון יותר, אין בידי ברירה"²⁰.

עצם הבדידות מטילה עליו ייאוש. לו היה ניתן לחבר את השורות הללו לציור "מלנכוליה" של מונק היה הדבר מתאים ואף מעורר ניצוץ אופטימי בדמותו העגמומית של הפרוטגוניסט ביצירת מונק.

Self Portrait "Between Clock and Bed"

(1940-42)

יצירת המופת האחרונה של מונק היא התמונה "Between Clock & Bed". האמן עומד כשפניו מופנות לצופה, ברכיו מכופפות קמעא, כתפיו מורדות כמו עומד ומחכה. לימינו השעון- לא מורה

על שעה מסוימת, לשמאלו- המיטה. השעון מסמל את הזמן שנותר לו לחיות והמיטה את זו שעליה ימות. המרחב בין השניים צר. הוא עומד בחלל המסמל את הזמן הקצר שנותר לו עד מותו. מתוארת דמות בודדה המחכה ליום מותה. יצירה זו היא סמל לאדם העומד בבדידותו הנצחית. כמו ב"אומללות" בה מחכה המספר למלאך המוות, כך בפורטרט זה עומד הצייר בודד ומחכה להילקח לעולם אחר. כשם שהשתמש קפקא בילד בניגוד לדימוי הרגיל שלו אור וגיל, לנושא קשה זה, כך גם מונק, מצייר נושא עצוב וקשה בצבעים חגיגיים. הניגוד שבין השחור של בגדיו לבין הצבעוניות של החדר שטוף השמש מסביב חריף. המוות קיים בו, הוא בודד בצרתו ומצוקתו אך מסביב עולם כמנהגו נוהג, השמש ממשיכה לזרוח.

***

מתוך "פרקי התבוננות" לקפקא- "טיול להרים", "העוברים בריצה" ו-"מסכנותו של רווק", מתוך "תיאור של מאבק" - "הגשר" וכן קטעים מן היומנים מתאריכים: 19.1.1911, 11.11.1911, 3.12.1911, 5.12.1911, 11.12.1911, 3.1.1912, 1.7.1913, 15.10.1913, 29.8.1914, 4.5.1915. מצוירו של מונק נבחרו-
"The Scream", "Anxiety", "despair", "Melancholy" ו-"Self Portrait "Between Clock and Bed".

בובר, מרטין, **פני אדם - בחינות באנתרופולוגיה פילוסו** מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ו.
ברזל, הלל, **דרמה של מצבים קיצוניים**, ספרית פועלים, תל-אביב, 1995.
גור-זאב, אילן, **אסכולת פונקפורט וההיסטוריה של הפסימיזם**, מגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ו.
היימן, רונלד, **קפקא - ביוגרפיה** (תרגום: נעמי כרמל), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשמ"ו.
ולטש, פליכס, **פונץ קפקא - דתיות והומור בחייו וביצירתו**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשי"ט.
רדי, יגאל, **מימיזיס - הפסיכולוגיה של הציור המודרני**, משכל, תל-אביב, 1996.
יאנוך, גוסטב, **שיחות עם קפקא** (תרגום: שלמה טנאי), ספריית פועלים, תל-אביב, 1987.
לייב, שרה, **עולמו של קפקא**, משרד הביטחון-ההוצאה לאור, 2010.
מושינזון, עדנה (עורכת), **אדוורד מונק**, מתוך אוסף צירלס ואוולין קרמר, הוצאת מוזיאון תל-אביב לאמנויות, תל-אביב, 1990.

סיגד, רן, **אכסיסטינציאליזם**, מוסד ביאליק, ירושלים, תשמ"ב.
פאוול, ארנסט, **ק. סיוט התבונה - חיי פונץ קפקא** (תרגום: דפנה לוי), הוצאת ספרים דומינו, ירושלים, 1990.

פיפר, דייוויד (עורך ומחבר ראשי), "אדוורד מונק", **אנציקלופדיה לאמנות הציור והפיסול**, כרך 3, כתר, ירושלים, 1989, עמ' 128-129. (לא מפורטים שמות המחברים של כל ערך וערך).
קסירר, ארנסט, **מסה על האדם**, עם עובד, תל-אביב, 1955.

קפקא, פרנץ, **סיפורים ופרוזה קטנה** (תרגום: אברהם כרמל), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשנ"ג.

קפקא, פרנץ, **תיאור של מאבק** (תרגום: שמעון זנדבנק), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ד.

קפקא, פרנץ (בעריכת ברוד), **יומנים 1910-1913** (תרגום: חיים איזק), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ח.

קפקא, פרנץ (בעריכת ברוד), **יומנים 1914-1923** (תרגום: חיים איזק), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשל"ט.

צימרמן, הנסדוטר, **להבנת קפקא**, כרמל, 2009.

שוהם, שלמה גיורא, **מרד יצירה והתגלות**, אוריין, תל-אביב, תשמ"ו.

Baur, Jahann, *Kafka and Prague*, Praeger Publishers, USA, 1971.

Brod, Max, *Franz Kafka - A Biography*, Schocken Books, New York, 1947.

Epstein, Sarah, *The Prints of Edvard Munch: Mirror of His Life* (edited: Jane Vannimmen), Allen Memorial Art Museum, Ohio, 1983.

Kafka, Franz, *Letters to Felice*, Penguin Books Ltd., USA, 1978.

Lippincott, Louise, *Edvard Munch- Starry Night*, Getty Museum Studies on Art, California, 1988.

Messer, Thomas, *Munch*, Thames & Hudson, England, 1987.

Moen, Arve, *Edvard Munch- Age and Millieu*, Forlaget Norsk Kunstre Producsgon, Oslo, 1956.

Torjusen, Bente, *Words and Images of Edvard Munch*, Chelsea Green Publishing Company, Vermont, 1986.

¹ גוסטב יאנוך, **שיחות עם קפקא** (תרגום: שלמה טנאי), ספריית פועלים, תל-אביב, 1987, עמ' 19.

²

³ פרנץ קפקא, **סיפורים ופרוזה קטנה** (תרגום: אברהם כרמל), שוקן, ירושלים ותל-אביב, תשנ"ג, עמ' 12.

⁴ יאנוך, עמ' 22.

⁵ קפקא, עמ' 17.

⁶ שם, שם.

⁷ פרנץ קפקא, **תיאור של מאבק**, שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ד, עמ' 90.

⁸ שם, שם.

⁹ קפקא, **סיפורים ופרוזה קטנה**, עמ' 22.

¹⁰ Thomas Messer, *Munch*, Thames and Hudson, England, 1987, p. 72

¹¹ קפקא, עמ' 13.

¹² שם, שם.

¹³ פרנץ קפקא (בעריכת ברוד), **יומנים 1910-1913** (תרגום: חיים איזק), שוקן, ירושלים ותל אביב, תשל"ח, עמ' 140-141.

¹⁴ שם, עמ' 32.

¹⁵ שם, שם.

¹⁶ שם, עמ' 110.

¹⁷ שם, עמ' 177.

Bente Torjusen, **Words and Images of Edward Munch**, Chelsea Green Publishing Company, Vermont, 1986, p. 69.¹⁸
קפקא, עמי 239.¹⁹
שם, עמי 250.²⁰